

Надія ТЕМІРОВА

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології, Донецький національний університет імені Василя Стуса, вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, Україна, індекс 21050 (temirova600@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ACD-9631-2022>

Бібліографічний опис статті: Темірова, Н. (2025). Образ України у спогадах великих землевласників кінця XIX – початку XX ст. *Українські історичні студії*, 18(60). 82–88. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.9>

ОБРАЗ УКРАЇНИ У СПОГАДАХ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація. *Мета дослідження* полягає у визначенні сприйняття України представниками великих землевласників українських губерній кінця XIX – початку XX ст., зафіксованого в мемуарах, як складник їхньої ментальності. **Методологія дослідження** спирається на принципи наукової об'єктивності та історизму, сукупність загальнонаукових (аналізу й синтезу, системний, узагальнення та ін.) і спеціальних історичних (історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-біографічний, джерелознавчої евристики) методів. **Наукова новизна** полягає у фокусуванні на внутрішньому сприйнятті великими аграріями початку XX ст. поняття «Україна», яке зафіксовано з певної часової дистанції, а отже, становить результат його внутрішнього осмислення. Зокрема, до дослідження залучено нещодавно видані спогади З. Грохольського. **Висновки.** До опрацювання взято мемуари П. Скоропадського, М. Терещенка, Є. Чикаленка, З. Грохольського – представників відповідно козацько-старшинського роду, українських родів козацького походження та польської фамілії землевласників на Правобережжі. Окрім економічної потуги, що спиралася на українські землі, їх об'єднує долучення до політичних процесів напередодні та у вирі Української революції. Вивчення їхніх мемуарів показало, що для кожного момент розриву зі своєю батьківщиною внаслідок вимушеної еміграції став глибокою душевною травмою, яка не вицхала і через кілька десятиліть. Спогади рясніють емоційно позитивними характеристиками рідної землі. При цьому для Скоропадського та Терещенка Україна – насамперед героїчне минуле, майбутнє ж пов'язувалося з децентралізованою Росією. До Є. Чикаленка усвідомлення українськості прийшло в підлітковому віці й не відпускало протягом життя. Як наслідок, він закликав любити Україну не лише духовно, і сам дотримувався цього принципу. З. Грохольський Правобережну Україну називав не інакше як «кресові польські землі», минуле й майбутнє яких пов'язував винятково з Річчю Посполитою. Отже, частина великих землевласників Україну сприймали як малу батьківщину, інші ж убачали потенціал всеохопної Батьківщини та докладали зусиль для її постання.

Ключові слова: великі аграрії, мемуари, сприйняття України, мала батьківщина, історична пам'ять, ідентичність.

Nadiia TEMIROVA

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History and Archaeology, Vasyl' Stus Donetsk National University, 2, Hrushevsky Str., Vinnytsia, Ukraine, postal code 21050 (temirova600@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ACD-9631-2022>

To cite this article: Temirova, N. (2025). *Obraz Ukrainy u spohadakh velykykh zemlevlasnykiv kintsia XIX – pochatku XX st.* [The image of Ukraine in the memoirs of great landowners of the late 19th – early 20th century]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 82–88. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.9> [in Ukrainian].

THE IMAGE OF UKRAINE IN THE MEMOIRS OF GREAT LANDOWNERS OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Summary. *The purpose of this study is to determine how Ukraine was perceived by representatives of the class of large landowners in the Ukrainian provinces at the late 19th – early 20th century, as recorded in their memoirs, and to analyze this perception as a component of their mentality. Research methodology is based on the principles of scientific objectivity and historicism, a complex of general scientific methods (analysis and synthesis, system analysis, generalization, etc.) and specialized historical methods (historical and typological, historical and comparative, historical and biographical, and source-study heuristics). The scientific novelty lies in the focus on the internal perception of the concept of “Ukraine” by large landowners of the early 20th century, as recorded from a certain historical distance that therefore constitutes the result of internal reflection. Notably, the recently published memoirs of Z. Grokholskyi were included in the study. Conclusions.* *The memoirs of P. Skoropadskyi, M. Tereshchenko, Ye. Chykalenko and Z. Grokholskyi were analyzed; they were representatives, respectively, of Cossack-officer origin, Ukrainian families of Cossack origin, and landowners of Polish origin from the Right Bank Ukraine region. Apart from the economic power, which relied on Ukrainian lands, they are linked by their engagement in political processes both on the eve of and during the turmoil of the Ukrainian Revolution. The study of their memoirs revealed that for each of them, the moment of separation from their homeland due to forced emigration was a profound emotional trauma that did not subside even after several decades. Their memoirs are full of positive emotional descriptions of their native land. Whereas, for P. Skoropadskyi and M. Tereshchenko, Ukraine was, above all, a heroic past, while their vision of the future was linked to a decentralized Russia. For Ye. Chykalenko, his Ukrainian identity was realized during adolescence and remained with him throughout his life. As a result, he called for loving Ukraine not only spiritually, and always lived by that principle. Z. Grokholskyi referred to Right-Bank Ukraine exclusively as “Kresy Wschodnie”, associating both its past and future solely with the Rzeczpospolita. Thus, some of the large landowners perceived Ukraine as a small homeland, while others saw in it the potential of a sole Fatherland and actively contributed to its emergence.*

Key words: *great agrarians, memoirs, perception of Ukraine, small homeland, historical memory, identity.*

Постановка проблеми. Злам XIX–XX ст. виявився переломним для України, і погляд на нього з позицій заможних аграріїв, безпосередніх учасників і свідків тих подій видається доволі продуктивним. Спогади великих землевласників – унікальне джерело інформації для розуміння світобачення представників економічної еліти, зокрема їхнього ставлення до України напередодні докорінних суспільних трансформацій, оскільки вони містять особисті свідчення, враження, оцінки. Дослідження віддаленого сприйняття України, зафіксованого в мемуарах, посприє реконструкції ментальності економічного істеблішменту – його світогляду, цінностей, пересторог, сподівань напередодні та під час революційних подій на межі другого й третього десятиліть XX ст. Усе це важливо для розуміння звивистих шляхів українських еліт, формування об’ємного сприйняття українського суспільства зламної доби, заглиблення в процес формування української модерної нації.

Аналіз досліджень засвідчує науковий інтерес до проблеми світосприйняття великих землевласників України передреволюційних десятиліть. Чи не найбільшу увагу істориків здобули постаті Павла Скоропадський та Євгена Чикаленка. Щодо Гетьмана Української

держави, Р. Пиріг, Г. Папакін, Ю. Фігурний та інші дослідники привернули увагу до його «поміркованого українського патріотизму» з орієнтацією на «Велику Росію», що сформувався під впливом більш як двохсотлітньої «підросійської» історії України. Як наслідок, роздвоєна, українсько-російська ментальність діяча стала гальмівною для формування його як послідовного самостійника (Папакін, 2003, с. 27–28; Пиріг, 2023, с. 64; Фігурний, 2008, с. 69). На противагу Гетьману в українській історіографії постала фігура Є. Чикаленка, який успадкував чималі земельні володіння в Херсонській губернії, доволі вправно господарював, але справою життя стала реалізація української ідеї (Старовойтенко, 2005, с. 21–32). У ширшому контексті – проблеми формування модерної нації – науковці загально показали, що значна частина представників заможних шарів суспільства України поділяла українську ідентичність, а українські землевласники фінансово підтримували національно зорієнтовані проєкти (Казакевич, 2017, с. 18–20; Ніколаєва, 2014, с. 47–54). Точкові напрацювання дослідників створюють підґрунтя для критичного перегляду досить укоріненої думки про відстороненість землевласників від українського націотворення, що «позбавляє» українство власної економічної еліти. Ще В. Липинський у написаній 100 років тому праці «Листи до Братів-Хліборобів» не без іронії закинув співвітчизникам історичну близорукість, виявом якої було ігнорування великого числа заможних українців, що підтримували національно спрямовані проєкти: «Думали ми також, ... що будинок Полтавського Земства – велика пам'ятка українського стилю теж єсть продукт тогож самого культурного індеферентизму полтавської „земельної буржуазії“ і що на кошти українських представників тієї ж самої антикультурної „земельної буржуазії“ повстала й видавалась уся українська преса від 1905 року ...» (Липинський, 1995, с. 28–29).

Мета дослідження полягає у визначенні сприйняття України представниками великих землевласників українських губерній кінця XIX – початку XX ст., зафіксованого у спогадах, як складника їхньої ментальності. На слушне зауваження Н. Любовець, розповіддю про пережите автори мемуарів намагалися визначити своє місце в історичних подіях, зафіксувати власне бачення епохи (Любовець, 2024, с. 265). Постфактум у них виникала потреба поділитися не лише інформацією, а й переживаннями, що надає дослідникам можливість зрозуміти осмислення України заможними аграріями, на теренах якої вони виростили й господарювали, але яку мусили покинути.

Виклад основного матеріалу. До опрацювання взято мемуари представників чотирьох економічно потужних землевласницьких родин – П. Скоропадського, М. Терещенка, Є. Чикаленка, З. Грохольського, вихідців відповідно з козацько-старшинського роду, українських родів козацького походження та польської фамілії землевласників на Правобережжі. Кожен з них, опинившись у вимушеній еміграції, пройшовши поневіряння та адаптувавшись до життя на чужині зовсім в іншому статусі, взявся за осмислення свого нещодавнього минулого на українських теренах. П. Скоропадський та Є. Чикаленко виклали спогади по гарячих слідах подій, на початку еміграції, З. Грохольський завершив спогади у 1960-х рр., М. Терещенко поділився враженнями свого діда про Україну наприкінці 1980-х. Опрацьовані тексти жанрово розмаїті. У класичному жанрі спогадів написані мемуари П. Скоропадського, Є. Чикаленка, З. Грохольського. До споминів другої генерації належать враження Олени Отт-Скоропадської, молодшої доньки гетьмана, та мемуарний твір Мішеля Терещенка «Перший олігарх», що має підзаголовок «Надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся». Обидва народилися вже в еміграції, тож за основу вони взяли розповіді рідних, а також родинні архіви, на підставі чого і створили своєрідні сімейні мемуари. Тож звернімося до зафіксованого мемуаристами відчуття України.

Павло Скоропадський доволі розлого навів особисті враження про сприйняття України найближчим оточенням. Майбутній Гетьман, народившись за її межами, у німецькому Вісбадені, і потрапивши до батьківщини своїх пращурів у 5-річному віці, перші українські емоції здобув у будинку діда Скоропадського. Україна там розумілася як славетне

минуле. У його сім'ї, яка й була віддана російським царям, завжди наголошувалося на її малоросійському знатному походженні, але не великоросійському. У дідовому будинку висіли старі портрети гетьманів та інших політичних і культурних діячів України, було кілька зображень народного «Мамая», а також портрет Івана Мазепи, якому не схилялися як символу української самостійності, але мовчазно ставилися із симпатією. У родині Скоропадських суворо дотримувалися українських звичаїв і в домашньому побуті, і в релігійних обрядах, навіть якщо вони відрізнялися від нових російських. У будинку постійно звучали українські пісні, шанувалися бандуристи, яких завжди щедро винагороджували. Читали та обговорювали «Київську старовину», книги Костомарова та інших українських письменників. Дід добре розмовляв українською, але онуків української мови спеціально не вчили, хоча й спонукали до читання українських книжок. Тобто Україна уявлялась як славне минуле, але не пов'язувалась із сьогоденням, тим паче з майбутнім – за словами Скоропадського, «жодних політичних міркувань, пов'язаних із відновленням України, не було» (Пеленський, 1995, с. 387–388).

Про себе Павло Петрович згадував, що завдяки діду й батькові, сімейним традиціям, незважаючи на службу в Петрограді, охоче займався історією «Малоросії». Він зізнається, що завжди пристрасно любив Україну не лише як країну з тучними полями, з прекрасним кліматом, а й зі славетним історичним минулим, з людьми, світобачення яких різьоме відрізняється від московського (Пеленський, 1995, с. 48). При цьому він не відчував ненависті до Росії. Адже, на його думку, у пригніченні українства не варто звинувачувати «руській народ», проблема полягала в системі самодержавного правління. Автор схвально висловлювався за федеративний устрій, за якого б «на Україне» співіснували дві паралельні культури і всі українські складники могли б вільно розвиватися. Великоросам же слід вказати їхнє місце... (Пеленський, 1995, с. 48, 54).

Опосередковане сприйняття України П. Скоропадським знаходимо у спогадах його молодшої доньки Олени. Хоча це враження другого порядку, вони ґрунтуються на сімейній історії та особистих переживаннях її батька. Авторка не без гордості пише про спорідненість Скоропадських з давніми родами «новішої козацької шляхти України» (Отт-Скоропадська, 2013, с. 349). Вона зауважує на збереженні української ідентичності після включення Гетьманщини до Російської імперії, наголошуючи, що велика частина українського шляхетства зрусифікувалася, «та не родина Скоропадських», які хоч і перебували на службі царям, «передусім залишалися українцями» (Отт-Скоропадська, 2013, с. 352). Уже стосовно періоду еміграції Олена зауважила, що батько «ніколи не втрачав віри в Україну» і, навіть будучи відірваним від своєї землі, зосередився на «українській справі» (Отт-Скоропадська, 2013, с. 404).

Мішель Терещенко у власній інтерпретації історії свого роду – підприємців-землевласників і доброчинців – сфокусувався на життєписі діда Михайла Івановича, якого красномовно назвав «першим олігархом». Увесь твір пронизаний теплими почуттями до сім'ї, захопленням діловою активністю та шляхетністю найближчих родичів і любов'ю до своєї землі. Доволі показовою є розповідь про набуття Терещенками в 1870 р. дворянства. Олександр II мав намір його надати Ніколі Терещенку, але той доклав зусиль, щоб титул отримав батько Артемій як засновник родинної справи. Проте автор спогадів наголосив, що не це був основний аргумент, а намагання уникнути принизливої процедури коліноскінення перед російським царем, що було можливим для Артемія Яковича через поважний вік: «Нікола ж як представник гордого українського роду не бажав, аби будь-хто з родини Терещенків опускався на коліна перед російським царем» (Терещенко, 2012, с. 55–56). Із здобуттям дворянського титулу було створено родинний герб, складниками якого стали сніп «української пшениці» в лапі лева, два леви обабіч, гасло «Прагненням до суспільної користі» (правда, російською). На думку М. Терещенка, вибір жовто-синьої колористики був не випадковим, у такий спосіб власники герба заявили про готовність відкрито висловлюватися й нічого не боятися та бажання передати притаманне їм почуття власної

гідності всім українцям (Терещенко, 2012, с. 56). Текст рясніє емоційними означеннями: «святина земля», «гордий український рід», «місто моїх предків» (про Київ), «представник українського народу в Думі», паралельно, чи не синонімічно вживаються: «мала батьківщина», «наша “Мала Росія”» та «прекрасна батьківщина», «моя країна». Отже, автор дідівських спогадів виразно відтворює подвійну малоросійську ідентичність своїх пращурів, у якій уживалися щира любов до України, але як малої батьківщини, та масштабування вітчизни до Російської імперії.

Євген Чикаленко, український громадський діяч, землевласник, меценат, своє свідоме життя присвятив українській справі. Його мемуари є цінним джерелом особистого бачення України. На сторінках «Спогадів» Євген Харлампійович послідовно розкрив ключові етапи свого життя. І вся ця розповідь розкриває його безкомпромісну любов до України як Батьківщини. На справедливе зауваження І. Старовойтенко, провідною в діяльності Є. Чикаленка була ідея «творення української нації», натхненна безмежними волелюбними степами Херсонщини (Старовойтенко, 2005, с. 24). І на підтвердження емоційні рядки діяча: «... досі люблю місячної літньої ночі слухати оркестр мільярдів степових коників-цвіркунів; музика їхня така чудово-ніжна й гармонійна, що, здається, слухав би та й слухав» (Чикаленко, 1955, с. 38). Спогади Є. Чикаленка містять роздуми про стан українського суспільства, у яких виразно простежується віра в українську ідею, яка плекалася ним спрямуванням значних коштів у розвиток української культури, освіти та преси, будучи послідовно небайдужим до майбутнього землі прабатьків (Чикаленко, 1955, с. 79–81). Якщо в інших спогадах, узятих до уваги, сюжети про Україну авторці статті доводилось відбирати, то «Спогади» Є. Чикаленка суцільно присвячені Україні.

Останній сюжет пов'язаний зі Здіславом Грохольським, власником родових маєтностей на Поділлі, представником польського шляхетського роду герба Сирокомля, який у регіоні з'явився на початку XVIII ст. Він народився в родовому маєтку в П'ятничанах Вінницького повіту Подільської губернії в 1881 р. Власник і підприємливий господар обширних земель, палаців, промислових закладів, Грохольський брав участь у суспільному житті, а в 1917 р. очолив Громадський комітет Тимчасового уряду у Вінниці.

Цілком виразно свою позицію щодо України З. Грохольський виклав у контексті III Польського з'їзду на Русі (Київ, червень 1917 р.), де відзначив, що українофільство не має виходити за межі ягеллонської ідеї, яка передбачала федерацію в складі Польщі, Литви, Білорусі, України. Про українські землі Правобережжя автор говорить не інакше як про «південно-східні креси», «східні bastiони Речі Посполитої», наголошуючи, що до 1863 р. ці території на 95 % були польськими (Грохольський, 2024, с. 194). За його словами, винятково польському лицарству регіон має завдячувати в захисті від татар і московського імперіалізму, так само і соціально-економічний розвиток регіону – справа поляків і польської держадміністрації. «Руський» же елемент, на думку автора, «не містить вагомих державницьких традицій у своїй минушині». Ба більше, «Запорозька січ, гніздо свавілля, безправ'я, розбою, війни і бунтів, не може вважатися державотворчими історичними традиціями». Не менш цікавим є потрактування походження назви «Україна». На його погляд, вона вперше була вжита за короля Владислава IV в розумінні «землі українні», тобто розташовані біля краю Речі Посполитої. А тому це має доводити «історичний зв'язок з Польщею» і відсутність підстав для міркувань про незалежність України. Хоча Грохольський не відмовляв прагненню «русинів, які хочуть зватися українцями». І далі, вже беручи до уваги історію УРСР, доходять висновку: «Тільки в одному державному утворенні з Польщею може скластися для Русі успішне майбутнє» (Грохольський, 2024, с. 194–196). Акордно сумними, безумовно щирими видаються його слова про «убивчу втрату українських земель разом із Поділлям», що загрожувало історичному призначенню Польщі (Грохольський, 2024, с. 278).

Висновки. Опрацювання мемуарів П. Скоропадського, М. Терещенка, Є. Чикаленка, З. Грохольського показало, що для кожного момент розриву зі своєю батьківщиною внаслідок вимушеної еміграції став глибокою душевною травмою, яка не вщухала

і через кілька десятиліть. Спогади рясніють емоційно позитивними характеристиками рідної землі. При цьому для Скоропадського та Терещенка Україна – насамперед героїчне минуле, майбутнє ж пов'язувалося з Росією, хоча й децентралізованою, федеративною. До Є. Чикаленка усвідомлення українськості прийшло в підлітковому віці й не відпускало протягом життя. Це він закликав любити Україну не лише духовно, і сам дотримувався цього кредо. З. Грохольський Правобережну Україну називав не інакше як «кресові польські землі», минуле й майбутнє яких пов'язував винятково з Річчю Посполитою. Отже, частина великих землевласників Україну сприймали як малу батьківщину, проте інші вбачали потенціал всеохопної Батьківщини та докладали зусиль для її постання.

Перспективи дослідження можуть бути пов'язані якнайменше з трьома векторами, серед яких заглиблення в мемуари великих землевласників щодо визначення їхнього ставлення до української мови, культури, звичаїв; розширення кола мемуарної літератури; дослідження мемуарів підприємців – не аграріїв.

Джерела та література

- Грохольський, З. (2024). Спогади 1891–1927 років / Пер. з пол. Вікторія Колесник, Денис Кайдалов. Вінниця: Твори.
- Казакевич, О. (2017). Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України другої половини XIX – початку XX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 2(133), 17–22. doi: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.04>
- Липинський, В. (1995). Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. *Повне зібрання творів, архів, студії*. Т.6. Кн. 1. Київ; Філадельфія.
- Любовець, Н. І. (2024). *Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.)*. Київ: [б.в.].
- Ніколаєва, Т. М. (2014). Особливості національно-культурної та доброчинної діяльності українських підприємців у другій половині XIX – початку XX ст. *Історико-політичні студії. Збірник наукових праць*, 2, 47–56.
- Отт-Скоропадська, О. (2013). *Остання з роду Скоропадських* / Пер. з нім. Галина Сварник. Львів: Літопис.
- Папакін, Г. В. (2003). *Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси*. Київ: [б.в.].
- Пеленський, Я. (Гол. ред.). (1995). *Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*. Київ; Філадельфія.
- Пиріг, Р. (2023). Гетьманат Павла Скоропадського: комплекс малоросійства правлячої еліти. *Український історичний журнал*, 4, 59–84. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.059>
- Старовойтенко, І. (2005). Натхненний трудівник на ниві національного відродження України. *Народна творчість та етнографія*, 1, 21–32.
- Терещенко, М. (2012). *Перший олігарх. Михайло Іванович Терещенко (1886–1956). Надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся* / Пер. з франц. Тарас Цимбал. Київ: Ніка-Центр.
- Фігурний, Ю. С. (2008). *Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі*. Київ: НДІУ.
- Чикаленко, Є. (1955). *Спогади (1861–1907)*. Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США.

References

- Hrokholskyi, Z. (2024). Spohady 1891–1927 rokiv [Memories 1891–1927]. (V. Kolesnyk, D. Kaidalov, Trans). Vinnytsia: Tvory [in Ukrainian].
- Kazakevych, O. (2017). Ukrainska mova ta identychnist sotsialno-ekonomichnoi elity Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia [Ukrainian language and identity of the socio-economic elite of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 2(133), 17–22. doi: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.04> [in Ukrainian].
- Lypynskyi, V. (1995). Lysty do brativ-khliborobiv: pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu [Letters to the farmer brothers: on the idea and organization of Ukrainian monarchism]. *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii*. T.6. Kn. 1. Kyiv; Filadelfia [in Ukrainian].

- Liubovets, N. I.** (2024). Ukraïnska memuarna tradytsiia: evoliutsiia u vymirakh chasu (XII st. – persha tretyna XX st.) [Ukrainian memoir tradition: evolution in the dimensions of time (12th century – first third of the 20th century)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Nikolaieva, T. M.** (2014). Osoblyvosti natsionalno-kulturnoi ta dobrochynnoi diialnosti ukraïnskykh pidpriiemtsiv u druhii polovyni XIX – pochatku XX st. [Peculiarities of national-cultural and charitable activities of Ukrainian entrepreneurs in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Istoryko-politychni studii. Zbirnyk naukovykh prats*, 2, 47–56.
- Ott-Skoropadska, O.** (2013). Ostannia z rodu Skoropadskykh [The last of the Skoropadsky family] (H. Svarnyk, Trans). Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Papakin, H. V.** (2003). Pavlo Skoropadskyi: patriot, derzhavotvorets, liudyna. Istoryko-arkhivni narysy [Pavlo Skoropadsky: patriot, state builder, man. Historical and archival essays]. Kyiv: [b.v.] [in Ukrainian].
- Pelenskyi, Ya.** (Hol. red.). (1995). Pavlo Skoropadskyi. Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918 [Pavlo Skoropadsky. Memoirs. End of 1917 – December 1918]. Kyiv; Filadelfiia [in Ukrainian].
- Pyrih, R.** (2023). Hetmanat Pavla Skoropadskoho: kompleks malorosiïstva pravliachoi elity [The Hetmanate of Pavlo Skoropadsky: the Little Russian Complex of the Ruling Elite]. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 59–84. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.059> [in Ukrainian].
- Starovoitenko, I.** (2005). Natkhennnyi trudivnyk na nyvi natsionalnoho vidrodzhennia Ukrainy [An inspired worker in the field of national revival of Ukraine]. *Narodna tvorchist ta etnohrafïia*, 1, 21–32 [in Ukrainian].
- Tereshchenko, M.** (2012). Pershyi oliharkh. Mykhailo Ivanovych Tereshchenko (1886–1956). Nadzvychaina istoriia zhyttia moho dida, yak yii rozpovila b meni moia babusia [The First Oligarch. Mikhail Ivanovich Tereshchenko (1886–1956). The Extraordinary Life Story of My Grandfather, as My Grandmother Would Have Told It to Me] (T. Tsymbal, Trans). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Fihurnyi, Yu. S.** (2008). Derzhavotvorcha ta etnonatsiietvorcha diialnist ukraïnskoho hetmana Pavla Skoropadskoho v ukraïnoznavchomu vymiri [State-building and ethno-nation-building activities of Ukrainian Hetman Pavlo Skoropadsky in the Ukrainian Studies dimension]. Kyiv: NDIU [in Ukrainian].
- Chykalenko, Ye.** (1955). Spohady (1861–1907) [Memoirs (1861–1907)]. Niu-Iork: Ukr. Vilna Akad. Nauk u SShA [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 25.07.2025

Дата прийняття статті: 23.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025